АНАЛІЗ КРИТИЧНИХ ЗАУВАЖЕНЬ СТОСОВНО НАУКОВОЇ ПРИРОДИ КОНТРАКТНОЇ(ДОГОВІРНОЇ) ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

КАБАНЕЦЬ Наталія Іванівна - доцент, к. ю. н., доцент кафедри теорії та історії права та держави Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-0394-9233

УДК: 340.12

DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.53

В статті аналізуються критичні зауваження стосовно наукового статусу контрактної теорії держави в сучасній теорії та філософії права. Ця теорія має в загальній теорії права обмежений науковий статус історичної правової теорії походження держави. Зокрема, звертається увага на аргументи представників історичної школи, юридичного позитивізму, об'єктивно-ідеалістичного напрямку філософії права та неокантіанства XIX ст. На основі огляду критичних зауважень, висловлюється думка про можливість розгляду контрактної теорії держави з позицій філософії права в якості юридичної деонтологічної теорії держави.

Ключові слова: договірна теорія держави, історична теорія походження держави, юридична деонтологічна теорія держави.

Постановка проблеми

Контрактна (договірна) теорія держави – комплекс політико-правових, теоретико-правових, філософсько-правових поглядів на сутність і природу публічно-правового договору про створення держави. В її основі лежить поняття суспільного договору, розробка якого проводилась протягом тривалого часу в історії політичної та правової думки. Однак, в результаті критики, спрямованої на її адресу в рамках різних наукових шкіл в XIX ст. вона була визнана ненауковою, такою, що має цінність лише в історичному, а не теоретичному плані юридичної науки.

Так, в рамках сучасної вітчизняної загальної теорії держави та права договірній теорії держави відводиться лише статус *історичної теорії походження держави,* що не має реального наукового змісту.

Аналіз висловлених зауважень стосовно науковості договірної теорії держави та самого поняття суспільного договору як правового, допомагає розібратися в їх змісті і зробити висновок на користь зміни наукового статусу цієї теорії, зокрема, в якості юридичної деонтологічної теорії.

Мета статті

Проаналізувати критичні зауваження та аргументи стосовно наукової природи поняття суспільного договору, висловлені в рамках наукових шкіл з різних методологічних позицій в філософії та теорії права. Вказати на можливість визначення контрактної теорії в якості наукової теорії юридично-деонтологічної природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тема суспільного договору та договірної теорії походження держави розглядалася в роботах О. Бабкіної (2011), Н. Поліщук (2002), В. Тимошенко (2005) О. Задорожнього (2004), Д. Усова (2017), Н. Кабанець (2015). Питання наукового стану контрактної теорії держави в загальній теорії держави розглядалося, зокрема, мною раніше. Однак, аналіз критичних зауважень в рамках різних наукових шкіл та їх аргументація не були в ній ще докладно представлені, що не давало можливість говорити про вихід на

новий юридично-деонтологічний характер контрактної теорії в загальній теорії права. Тому цій темі приділено увагу в даному дослідженні.

Викладення основного матеріалу

Контрактна теорія держави виникла в період античної науки ще в школі софістів. Вона була пов'язана з природно-правовим напрямом праворозуміння і зіграла одну з основних ролей в схоластичній науці Середньовіччя та при створенні метафізичних систем права Нового часу. Завдяки цій теорії були обґрунтовані базові положення правового статусу особи та сучасної теорії правової держави. Але вона зазнала критики свого наукового статусу в зв'язку з переосмисленням всього природно-правового напрямку філософії права в XIX ст. в контексті зміни всієї класичної наукової парадигми пізнання. Її було визнано ненауковоюз позицій декількох шкіл, що наводили свої аргументи, на підтвердження критики.

Критика старої школи природного права та поняття суспільного договору в континентальній традиції була розпочата в XIX ст. – на початку XX ст. в рамках всіх трьох напрямів праворозуміння (юридичного позитивізму, соціології права та філософії права) та основних наукових шкіл з різних підстав. Основні аргументи критики ґрунтувались на зауваженнях історичної школи права та юридичного позитивізму.

Історична школа права

Ця школа права ввела історичний метод дослідження в науковий арсенал дослідження правової реальності. Він протиставлявся логічному методу, використовуваному школою природного права XVIII ст. для обґрунтування метафізики права. Історики права, ґрунтуючись на догмі права, визнавали як таку систему реальних джерел римського права, але вони не визнавали метафізичної системи понять права, називаючи такі поняття «фікціями» – нереальними поняттями і протестуючи проти їх використання в науці права. До таких відносили, зокрема, і поняття суспільного договору, як особливого публічно-правового договору щодо створення держави. Стосовно цього поняття вони вказували, що римське право, на якому ґрунтувалась тогочасна догма права, не знало в реальності поняття публічно-правового договірного зобов'язання. Рим знав лише декілька реальних зобов'язань із договорів, що стосувалися приватного права. Поняття публічно-правового договірного зобов'язання, за яким розглядалось правове походження держави в метафізичних системах права – продукт самовільної спекулятивної розробки пізніших часів схоластиками та представниками школи природного права. Вона – результат перенесення приватно-правових інститутів на публічно-правові відносини в розумінні їх правової природи. Насправді такий договір ніколи в реальності не існував і його теоретична логічна розробка в метафізиці не має під собою ніяких фактичних підстав. Тому, у науковому сенсі, його не можна вважати реальною юридичною основою походження держави в суспільстві. Походження держави в суспільстві – реальний історичний факт, який не можна пояснювати на основі нереального поняття.

Отже, історична школа вказувала на фіктивність поняття суспільного договору, аргументуючи це його недійсною фактичною природою в історії догми римського права.

Об'єктивно-ідеалістичний напрям філософії права

Георг В.Ф. фон Гегель у своїй «Філософії права» критикував у методологічному плані школу природного права Нового часу і метафізику права у зв'язку з використанням там методу математичної логіки (формально-логічного методу), якому він протиставляв метод діалектичної логіки, як істинний метод філософії. При цьому він поділяв думку представників історичної школи права стосовно поняття суспільного договору в школі природного права. Вважав, що такого договору в реальності ніколи не існувало і походження держави в теорії слід розглядати не в юридичному(логічному) сенсі, а в історичному. При цьому зауважував, що підхід історичної школи права не зовсім виправданий, оскільки логічне та історичне пізнання права діалектично між собою пов'язані. І, хоча пізнання держави в науці права слід розглядати в історичному плані –

як реальну історичну подію, але керуючись поняттям держави, що містить ідею права[1].

Гегелівська критика вплинула в цілому на руйнування метафізичної філософії Нового часу і старої школи природного права в плані світоглядно-методологічному. Діалектична логіка протиставлена була формальній логіці в пізнанні та створенні наукових понять. Вона допомагала ув'язати історичне та логічне в необхідному закономірному зв'язку при поясненні створення наукових понять, однак не могла замінити конкретне наукове дослідження в силу спекулятивного характеру самої діалектичної системи філософії.

Однак, конкретні галузеві наукові дослідження XIX ст. ґрунтувались саме на процедурі формально-логічного методу і не хотіли мати зв'язку зі спекулятивною філософією ні в формі метафізики, ні в формі діалектики. В середині цього століття з'явився напрям наукової теорії, що позиціонував себе як філософія науки, який спирався в науковому дослідженні саме на формально-логічний метод дослідження[2], хоча робив це не так, як стара метафізика при побудові теоретичних понять .

Юридичний позитивізм виступив ідейним правоприємником критики метафізики з позицій історичної школи права та критики діалектики з позицій наукового методу в дослідженні реальної природи наукових понять. При цьому позитивісти поділяли думку Гегеля про зв'язок теоретичного та історичного в процесі пізнання права і, на противагу представникам історичної школи права, підкреслювали цінність логіко-теоретичного обґрунтування понять. Правда, це вони робили інакше, ніж метафізики права.

Юридичні позитивісти висунули найбільш ґрунтовні зауваження стосовно наукової логіко-теоретичної природи поняття суспільного договору, як публічно-правового зобов'язання щодо створення держави, що унеможливило в подальшому визнання договірної теорії в якості джерела публічного права в державно-конституційному праві.

Самостійні аргументи позитивістів права стосовно публічно-правової природи поняття суспільного договору ґрунтувались в цілому на критиці метафізичної системи права, яка на їх думку протиставлялась реальній системі джерел права і подвоювала правову реальність правових понять, вносячи цим проблему нерозуміння. З урахуванням критики метафізичної системи права, їх зауваження стосовно суспільного договору, як метафізичного поняття, полягали в тому, що поняття держави не може визначатись як юридична категорія в правовій реальності; поділ на публічне та приватне право є історична, а не логічна категорія.

Враховуючи позицію догматичної юриспруденції, вони підкреслювали, що договірно-зобов'язальні відносини мають диспозитивний характер, а публічно-правові – авторитарний. При цьому приватне право складає цілісну систему, в рамках якої можливий формально-юридичний аналіз понять, чого не можна сказати про публічне право. Перенесення приватно-правових інструментів інтерпретації на публічно-правові відносини є неправомірним.

Поняття суспільного договору, як логічна категорія, в цілому, викликає зауваження. Він складається з двох частин: договір асоціації + договір підкорення, де договір підкорення між монархом і народом не має диспозитивного характеру, оскільки базується не на рівності сторін, а на їх субординації. Тому цей договір, як логічне поняття є нонсенсом, оскільки в ньому, як в договірному зобов'язанні, мова йде не про диспозитивні, а про імперативні відносини. Договірне відношення може стосуватися лише договору асоціації, який в юридичному плані можна розглядати за корпоративним правом: договір про створення юридичної корпорації публічної влади. Але історія не знає реальних фактів укладення таких договорів. Тому

[1] «Держава – це ідея в собі і для себе - вічне та необхідне буття духу. Що стосується того, яким насправді було історичне походження держави взагалі, чи, точніше окремої держави,…це питання до самої ідеї держави не має ніякого стосунку і в якості явища представляє собою для наукового пізнання суто історичну проблему…» [1, с.280].

[2] Формально-логічний метод розглядається в науковому дослідженні як метод філософії природи, описовий метод математичного природознавства, на противагу філософському споглядальному світоглядному методу пізнання.

таке поняття має фіктивну природу[3]. Оцінювати державну владу в суспільстві слід за фактом її реального юридичного стану: держава – юридична корпорація публічної влади, а чи виникла вона в результаті договору, як юридичної підстави свого існування, чи такого факту не існувало – позитивну юридичну науку не цікавить.

Позитивістська школа, на відміну від історичної школи права, не відмовляється від побудови теорії права на основі догми права та використання в науці теоретико-логічних понять. Але на відміну від школи природного права, вона вважає побудову таких понять завданням, що спирається на реальні факти – досвід, практику права. Тому критикує метафізичний підхід і є, фактично, правонаступницею історичної школи права в побудові реалістичних систем права.

Аргумент позитивної школи права щодо неможливості розглядати суспільний договір в єдиній конструкції (договір асоціації+договір підкорення) в якості логічного поняття договірного зобов'язання був сприйнятий і в ***школі філософів права неокантіанського напрямку***, але в іншому контексті. Вважалося, що в рамках такого договору неможливо довести зв'язаність індивідів необхідністю дотримуватись умов договору: обов'язковістю виконання умов соціального контракту для громадян, як суб'єктів такого договору.

Так, Георг Єллінек[4], аналізуючи критичні зауваження стосовно поняття суспільного договору та контрактної теорії в цілому: 1) відносить договірну теорію до правових теорій держави. При цьому під правовими він розуміє *«ту групу вчень, які обґрунтовують державу на якомусь правовому положенні, розглядаючи, таким чином, саму державу як продукт права… Держава розглядається як продукт права сімейного, речового або договірного. Це – теорії патріархальна, патримоніальна та договірна»* [3, с.143]. Договірна теорія держави є ще й політичною і вона найбільш важлива з усіх історико-правових теорій.

По-друге, Єллінек вважає, що *«критика договірної теорії повинна обмежитися лише її раціоналістичною стороною»*, оскільки договірну теорію, як вчення про історичне виникнення держави *«… не можна серйозно брати до уваги з точки зору сучасної науки»* [3, с.155].

Далі Єллінек підкреслює, що не можна довести зобов'язальний характер договірної теорії, оскільки сама зобов'язальна сила договорів ще не є абсолютним правилом в правовій теорії. Це приводить до того, що *«не можна вказати об'єктивне право, яким визначається зміст та юридичні наслідки основної угоди»* [3, с.156-157].

Але найбільшим недоліком контрактної теорії, на думку вченого, є те, що неможливо довести *«абсолютну зв'язаність індивіда одного разу даною згодою»* в даному договорі і, отже, *«індивід може в будь-який час розірвати договір в силу його невід'ємної свободи»*. Це приводить до підриву засад державного ладу в суспільстві. Тому, *«договірна теорія, доведена до її логічних наслідків (що визнає право народу на повстання), не обґрунтовує, а руйнує державу»*[3, с.157]. Інакше кажучи, обов'язковість суспільного договору для індивідів і дотримання ними режиму правового порядку, що з нього витікає, не можна логічно обґрунтувати.

При цьому, зазначає Г. Єллінек, різні автори використовують або догматичний підхід, або залучають різні чинники етичного чи психологічного характеру для обґрунтування обов'язкового характеру такого зобов'язання. Тому він робить висновок, що: *«з того часу, як сучасна наука з'ясувала справжню природу права, ці теорії (правові теорії держави) стали набуттям історії, хоча б фактичний вплив їх продовжувався і в майбутньому»* [3, с.157].

З цього моменту в теорії права поняття суспільного договору відноситься до розря-

[3] Див. Г. Ф. Шершеневич: метафізична система права дає подвоєння дійсності [2, с.33], критика поняття суспільного договору як логічного поняття [2, с.108-111], критика договірної теорії держави [2, с. 252-255], історичний характер поділу на публічне та приватне право (поділ на публічне та приватне право системі права історична, а не логічна категорія) [2, с.558-567], держава не визначається як правова категорія [2, с.212-213].

[4] Георг Єллінек – представник Баденського напрямку неокантіанства, школи відродженого природного права XIX ст., професор конституційного і міжнародного права Гейдельберзького університету, представник юридичного позитивізму та Баденської школи права неокантіанства.

ду *історичних теорій походження держави*, що викликають інтерес в плані історії вчень про державу та право, але не мають наукової теоретичної цінності в сучасності. Таку позицію в середині XIX і протягом XX ст. поділяли не лише історична та позитивно-правова школи права, але й нова школа природного права – школа відродженого природного права. Зокрема, представники Баденського напряму школи [5].

Слід відмітити однак, що саме в рамках школи відродженого природного права було надано нового значення теорії суспільного договору в якості регулятивної ідеї та світоглядного принципу організації публічної влади в суспільстві. До цього долучився інший напрям неокантіанської школи відродженого природного права – Марбурзький[6]. В рамках школи поняття суспільного договору розглядалось саме як регулятивний принцип права, ідея методологічний підхід школи, пов'язаний з *трансцендентальною дедукцією* наукових понять, давав можливість обґрунтувати науковість контрактної теорії.

Трансцендентальна дедукція, як критичний метод, передбачала у неокантіанців процедуру *орієнтування* з одного боку юриспруденції в логіці та етиці, з іншого – на фактах юридичного досвіду, інакше кажучи на позитивному праві (догмі права) [7]. Орієнтування в юриспруденції в логіці та етиці давало можливість з'ясувати філософський зміст юридичних категорій в деонтологічному ряду пізнання. Зокрема, вийти на специфіку суб'єкт -об'єктного відношення в рамка наук про Дух відносно наук про Природу.

Саме марбуржці вийшли на інтерсуб'єктний характер відносин в сфері наук про Дух, що пізніше став предметом розробки некласичних напрямів філософії права (феноменології, герменевтики, екзистенціалізму). При цьому вони орієнтували юриспруденцію в логіці та етиці, що і давало апарат розуміння інтер суб'єктного відношення. Особливістю при цьому є те, що в рамках юриспруденції для етики орієнтуючою формою виступала догма права в якості факту юридичного досвіду, і, зокрема, поняття договірного зобов'язання. Це поняття містить в якості внутрішньої форми *логічну структуру складу договірного зобов'язання*. Саме вона давала підстави Г. Когену визначити поняття правової реальності в деонтології при орієнтуванні етики в праві. Так, він зазначає: «*Правова реальність дається в юридичному відношенні (=дії) і його елементах: суб'єкті, об'єкті, відношенні та правилі відношення (нормі, законі). Суб'єкт, об'єкт, відношення та правило відношення і суть a priori юридичного досвіду, ті логічно необхідні умови, які роблять його можливим*» [4, с.216]. При цьому в деонтологічному ряду пізнання, на відміну від онтологічного, суб'єкт-об'єктне відношення набирає характеру суб'єкт-суб'єктного (інтерсуб'єктного) [8]. Тоді розуміння правової реальності в ряду наук про Дух постає як інтерсуб'єктне відношення *осіб* з приводу *речей*, яке містить правило цього відношення. І звідси видно, що орієнтуючою формою для етики в догмі права, як факті юридичного досвіду, виступає поняття до-

[5] Ба́денська шко́ла неокантіа́нства (південно-західна школа неокантіанства) — один із двох провідних осередків розвитку неокантіанства (поруч із Марбурзькою школою), що вирізняється переорієнтацією філософії на проблему цінностей і розробкою методології гуманітарних наук. Головні представники: Генріх Рікерт і Вільгельм Віндельбанд.

[6] Марбурзька школа права – напрям неокантіанства, що виходив із «трансцендентально-логічного» тлумачення вчення Канта. Найвідоміші представники школи – Коген, Наторп, Кассірер. Представником цього напряму в Росії на початку XX ст. був Савальський В. О..

[7] Б. Кістяківський відмічає, що в передмові до «Етики чистої волі» Г. Коген «сам назвав найсуттєвішою особливістю своєї етики те, що в ній зроблена спроба орієнтувати етику на юриспруденції»[5, с.233]. При цьому «Г. Коген орієнтує свою етику саме на догматичній юриспруденції»[5, с.236]. «Спроба Г.Когена орієнтувати етику на юриспруденції знаменує визначний факт в історії науки про право. Тут вперше наукове знання. Опрацьоване одним з розділів юриспруденції, стало матеріалом для побудови частини філософської системи» [5, с.237].

[8] «Об'єктом юридичного відношення є … тільки дії, оскільки речі, власне, ніколи не є цими об'єктами…. Моє право власності на будинок є лише загальна назва ряду дій стосовно інших суб'єктів і цих останніх стосовно мене. Отже, об'єктом юридичного відношення є тут дії суб'єктів з приводу речей (а не сама річ).

Юридичне відношення є відношення між суб'єктами. Це …відношення такого зв'язку, який створює самих цих суб'єктів відносин, а саме в їх якості суб'єктів»[4, с.218].

говірного зобов'язання. Так, в догмі приватного римського права поняття договірного зобов'язання визначається « *як таке юридичне відношення, яке дає одній особі (кредитору) право на дію певної іншої особи (боржника), і притому на таку дію, яка має майнову цінність*» (# 188 Поняття зобов'язання) [6, с.305] «*Мета договору – встановлення зобов'язання*» (# 206. Зміст договорів) [6, с.331].

З іншого боку, саме орієнтування юриспруденції в етиці надавало самому праву нормативного характеру, пов'язаному із деонтологічним – належним рядом пізнання. Цим, зокрема, знімалось зауваження про неможливість обґрунтувати обов'язковість договору для його суб'єктів. Деонтологічний ряд пізнання в цілому має належний обов'язковий характер, на противагу ряду онтологічному, де обов'язкова сила договору ще складала (на той час) проблему в обґрунтуванні.

У представників Марбурзької школи права контрактна теорія держави отримує можливість розглядатися не як історична теорія походження держави, а як деонтологічна теорія створення держави. Так, саме метод трансцендентальної дедукції давав можливість розглядати походження держави з договору не в історичному, а у власне теоретичному плані, оскільки «*держава і будь-яка юридична норма береться тут не в процесі свого виникнення, а як завершений, уже утворений продукт, та ставиться питання про її етичну цінність*» [4, с.309]. На думку В. Савальського те, що держава є «*досконалим союзом вільних людей*»[9] «*обґрунтовується строго методично, якщо орієнтувати юридичне поняття держави в етиці*» [4, с.310]. Оскільки «*юридичне поняття держави зосереджується в понятті юридичної особи. Проблема юридичної особи зосереджується біля проблеми корпорації, як юридичної особи…І цінне в понятті корпорації полягає в тому, що в ній мова йде про досягнення…справжньої єдності загальної волі, а згідно з тим і поняття суб'єкта права*». Така юридична особа як суб'єкт права не є фікцією, оскільки «*поняття юридичної особи в корпорації творить новий вид волі, новий вид відносин, новий вид самосвідомості і, відповідно до цього, новий вид правового суб'єкта*» [4, с.311-312].

В. Савальський вважає, що «*значення держави лежить не в його актуальній дійсності, а в її гідності, як етично керуючого начала поняття самосвідомості. Держава, як задача самосвідомості в задачі єдності волі своїх членів, представляє конституцію моральних суб'єктів… Суб'єкт та самосвідомість знаходять своє повне виявлення в понятті духу. Держава тому є світ духів*» [4, с.313]. При цьому, «*саме в такому розумінні держави знаходить своє глибоке виправдання і теорія договору. Договір є загальною основою права і разом з тим його моральною основою, а значить він же є і моральною підставою держави*» [4, с.313].

Отже, суспільний договір у марбуржців розглядається як регулятивна ідея, що має логічний зміст, а не історичне поняття. Однак, вони не завершили обґрунтування цієї ідеї в формі наукового *поняття* деонтологічної природи. Для цього потрібно було уточнити і доповнити процедуру орієнтування етики в фактах юридичного досвіду саме в плані формально-юридичного аналізу поняття договірного зобов'язання. У свою чергу, це не давало можливості розглянути контрактну теорію в якості *юридичної деонтологічної теорії держави*. Маючи, в цілому деонтологічний характер з позицій філософії права, така теорія не була завершена в плані обґрунтування своєї юридичної основи в формі поняття особливої апріорної природи, залишаючись для філософів лише регулятивним принципом та ідеєю.

Висновки

Підхід Марбурзької школи права дає можливість вийти на обґрунтування метаюридичного поняття суспільного договору в якості поняття належної природи, але потребує уточнення в процедурі орієнтування етики в фактах юридичного досвіду. Таке поняття могло б виступити предметом осмислення в рамках юридичної деонтологічної теорії суспільного договору, що в рамках загальної теорії права носила б статус не історичної теорії походження держави, а на-

[9] Відоме визначення держави, дане Гуго Гроцієм в його роботі «Три книги про право війни та миру»: «Civitas est coetus liberorum hominum» («Держава – досконалий союз вільних людей»)[7].

укової філософсько-правової теорії створення держави на засадах договору.

Література

1. Hegel's Elements of the Philosophy of Right: A Critical Guide / James D. - Cambridge, 2017. – 252 с. /Гегель В. Ф. Основи філософії права.– Київ, 2000, 346 с.

2. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Учебное пособие. – Москва, 1911.

3. Georg Jellinek. Das Recht Des Modernen Staates V1: Allgemeine Staatslehre (1900). – Kessinger Publishing, 2010, 756 p. / Еллинек Георгъ. Право современнаго государства. Том первый. Общее ученіе о государстве. – С. Петербургъ, 1908.

4. Савальський В. А. Основы философіи права въ научномъ идеализмъ. Марбургская школа философіи: Когенъ, Наторпъ, Штаммлеръ и др. Том I. – Москва, 1909р.

5. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права Москва, 1916. – 704 с.

6. Гриммъ Д.Д. Декціи по догмъ римского права. Пособие для слушателей. – СПб., 1914.

SUMMARY

The article analyses critical remarks regarding the scientific status of the contractual theory of the state in contemporary legal theory and philosophy of law. In general legal theory, this theory has the limited scientific status of a historical legal theory of the origin of the state. In particular, attention is drawn to the arguments of representatives of the historical school, legal positivism, the objectively idealistic direction of philosophy of law, and 19th-century neo-Kantianism. Based on a review of critical remarks, the author expresses the opinion that the contractual theory of the state can be considered from the point of view of philosophy of law as a legal deontological theory of the state.

Keywords: contractual theory of the state, historical theory of the origin of the state, legal deontological theory of the state.

7. Hugonis Grotii de Jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur, 1625. /Гуго Гроцій. Про правість війни та світу. Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права / Переклад з латинської А. Л. Сакетті (Репринт із видання М. 1956 р.).– Москва, 1994, 868 с.